

ב"הסיפור שלא סופר על תולדותיה של ממלכת יהודה"¹, מנסה פרופ' עודד ליפשיץ, ארכאולוג במקצועו, להסביר לקוראיו מי היו כותבי הספרים ההיסטוריים של התנ"ך, מתי פעלו ומה היו מניעיהם. בהתעלם מספרי דברי הימים, הסיפור ההיסטורי של ממלכת יהודה מתחיל בתנ"ך עם ספר יהושע, המתאר את כיבוש הארץ, וממשיך עד לחורבן הבית הראשון והגליית העם היהודי לבבל, בתחילת המאה השישית לפנה"ס. בעבר, למשל בתקופת ילדותי בשנות ה-60 של המאה הקודמת, נחשב התנ"ך כאורים והתומים של האמת ההיסטורית של תולדות יהודה והעם היהודי. הערצת התנ"ך עמדה ברקע תודעתה של האליטה האנגלית, כשהעניקה לתנועה הציונית את הצהרת בלפור, והיא עומדת גם כיום במרכז תודעתם של חוגים רבים בארץ, שרואים בתנ"ך את הבסיס לתביעתנו על אדמות הארץ הזו. אלא שמאז שנות ה-60 נערכו חפירות ומחקרים ארכאולוגיים רבים, שמהם עלה כי הסיפור שהארכאולוגיה מספרת שונה מאוד מזה התנ"כי.

ואולם, ברצוני להרגיע כל ישראלי שקורא מאמר צנוע זה: העם היהודי התגורר על אדמה זו משך האלף הראשון לפנה"ס. לכמה מהאירועים הבולטים שהתנ"ך מגולל יש תמיכה ממקורות אחרים - אשוריים ומצריים, שמוכיחים שלא כל מה שכתוב בתנ"ך מצוץ מן האצבע. עם זאת, ישנם חלקים מרכזיים בתנ"ך, שלא רק שאינם נתמכים על ידי הגילויים הארכאולוגיים, אלא אף עומדים בסתירה להם ממש. אחד מחלקים אלה הוא, בראש ובראשונה, ספר יהושע. אוכלוסיית יהודה וישראל, מספר לנו ליפשיץ בפרק "תולדות ישראל לפי עדויות ארכאולוגיות"², הורכבה משבטים מקומיים, כנענים ברובם, שהציביליזציה הקדומה שאליה השתייכו נהרסה מכוח פשיטות מצריות, כמו גם מלחמות פנימיות בין חלקים שונים באוכלוסייה. פליטי המשבר הפנימי החלו להקים התנחלויות חקלאיות קטנות סביב הערים שכם שבשומרון ועקרון, ששכנה במישור החוף הדרומי (מן הסתם, אלה הן הקבוצות הקרויות בתנ"ך "פלישתים"). מאוחר יותר, התגבשו כמה התנחלויות סביב ירושלים. ההתגבשות השבטית סביב שכם הפכה עם השנים לגרעין של ממלכת ישראל, וזו שסביב ירושלים - לגרעין של ממלכת יהודה. בניגוד למסופר בספרי מלכים, שתי הישויות הללו היו נפרדות זו מזו, כבר מיום היוולדן. הסיפור על ממלכה מאוחדת שבירתה ירושלים, ואשר הופרדה לשתי ממלכות לאחר מות שלמה, גם הוא, ככל הנראה, אינו נכון.

ליפשיץ טוען³ ש"הסיפור המקראי על תולדותיה של ממלכת יהודה, כפי שסופר בספרי שמואל ומלכים, מתאר את נקודת המבט של העילית הירושלמית: את מה שזו ידעה, את מה שרצתה לספר ואת מה ששירת את האינטרסים הפוליטיים, הדתיים וגם הכלכליים שלה". לדעתו, בנקודת זמן מאוד ספציפית - ימי מלכותו של יאשיהו מלך יהודה (622 לפנה"ס, כמאה שנה לאחר חורבן ישראל) - נערכה רפורמה דתית, שמטרתה היתה לרכז את כל הפולחן ליהוה בבית המקדש בירושלים. עד אז, נערך הפולחן ליהוה במספר אתרים ברחבי הארץ, בהם כאלה המוזכרים בתנ"ך (דן, בית אל, שילה, ירושלים) ואחרים ששרידיהם נמצאו על ידי ארכאולוגים,

¹ ליפשיץ, עודד, הסיפור שלא סופר על תולדותיה של ממלכת יהודה, ידיעות ספרים, 2024.

² שם, עמודים 53-59.

³ שם, עמוד 31.

כדוגמת האתרים במוצא ובערד. לפי המסופר בתנ"ך, במקדשים בדרום ובבית אל בנה ירבעם פסלי עגלים מזהב. אלו, מן הסתם, יצגו את יהוה, ואולי גם את אשתו, האלה אשרה.⁴ בתנ"ך אנו מוצאים, בדרך כלל בתוכחות הנביאים, אזכורים לאלים אחרים, שהיו נפוצים בקרב אוכלוסיית ארץ ישראל בתקופת קיומן של ממלכות יהודה וישראל. בימי יאשיהו, חלה אפוא רפורמה פולחנית, שהשאירה רק אל אחד בתחומי מדינת יהודה, וריכזה בירושלים את פולחנו הדתי. כחלק מהתהליך, טוען ליפשיץ, חיברה האליטה הירושלמית סיפור היסטורי, המבוסס בחלקו על מקורות שהיו ברשותה⁵, ואשר מטרתו להשריש את האמונה באל אחד, יהוה, ואת ההכרה במרכזיותה של ירושלים כמקום הפולחן היחיד לאל זה. אמונה זו תאמה את האינטרסים של אותה אליטה ירושלמית. הסיפור שחיברה האליטה הירושלמית בתקופת יאשיהו, מתאר את ההיסטוריה היהודית כזרם של אירועים, שמוסט לעיתים מערוץ לערוץ ומכיוון אחד לאחר בגלל התערבות אלוהית. אלוהים לעיתים מרוצה, ולעיתים אינו מרוצה, ממידת הדבקות של השליטים והעם באמונה בו ובפולחן הנערך לכבודו. בהתאם לכך, הוא מעניש או מתגמל אותם.

ככלל, את העובדות בתנ"ך ניתן לחלק לשתי קבוצות: עובדות היסטוריות "קשות", היינו - כאלה הניתנות לאישוש, לעומת עובדות "רכות", שאינן ניתנות לאישוש. בין העובדות הקשות, מצויות כאלה המתארות את הקמתה של עיר, את כיבושה או את שריפתה, שכן מדובר במאורעות שניתן לאשש או להפריך את התרחשותם באמצעים ארכאולוגיים. רוב המידע שמובא בתנ"ך הוא רך, כלומר כזה שאינו משאיר ראיות בשטח, ועל כן אין שום אפשרות לבסס אותו. בכך, אני מתכוון לשיחות בין בני אדם, לנאומים שונים, למסעות שאינם מלחמתיים וכדומה. לסיפורים כאלה יכול להימצא אישוש רק אם מזכיר אותו מקור אמין נוסף, שהוא בלתי-תלוי ובן אותה תקופה. כזה בדיוק הוא הסיפור שעליו מתבסס התיארוך של ליפשיץ, הקובע כי ספרי שופטים ומלכים נכתבו החל מתקופת יאשיהו.

במלכים ב פרקים כב-כג, מסופר סיפור הרפורמה הדתית שערך יאשיהו, מלך יהודה. לפי המסופר שם החליט יאשיהו לשפץ את בית המקדש. במהלך השיפוץ התגלה ספר תורה, והוא הוקרא באוזני יאשיהו: "ויהי כשמע המלך, את-דברי ספר התורה; ויקרע, את-בגדיו" (פרק כב, פסוק יא). גילוי ספר התורה הצית ביאשיהו אש אמונית, והוא החליט לבצע רפורמה דתית במדינת יהודה. במהלכה, הרס את כל במות הפולחן ליהוה ולאלילים אחרים, והחליט שהפולחן היחידי במדינת יהודה יתבצע, כאמור, בירושלים, ויהיה מבוסס על ספר התורה שהתגלה: "ויצו המלך, את-כל-העם לאמר, עשו פסח, ליהוה אלהיכם-ככתוב, על ספר הברית הזה. כי לא נעשה, כפסח הזה, מימי השפטים, אשר שפטו את-ישראל; וכל, ימי מלכי ישראל--ומלכי יהודה" (פרק כג, פסוקים כא-כב).

סיפור הרפורמה הדתית של יאשיהו מככב בביקורת המקרא, מאז שמדע זה הופיע על בימת העניין האנושי במחצית הראשונה של המאה ה-19. חלוצי המחקר הגרמניים, כגון דה ווטה

⁴ באתר כונתילת עג'רוד שבסיני, על הדרך שהובילה ממישור החוף לאילת, נמצאה כתובת שפירושה "יהוה ואשרתו". מכך אפשר להסיק, שהיתה אמונה לפיה האלה אשרה היא אשתו של יהוה.

⁵ לא ברור כלל מה היו המקורות הללו.

ו-ולהאזן, העלו את ההשערה, שהספר שהתגלה על ידי כהני יאשיהו היה ספר דברים, והוא שהיווה "טריגר" שהאיץ ביאשיהו להוציא את הרפורמה אל הפועל. לדברי ליפשיץ, לספר דברים סגנון ייחודי בין חמשת חומשי התורה⁶ - "ייחודו של ספר דברים בלט לעיני כול כבר בתקופות קדומות, הן בלשונו המיוחדת הן בניסוחים הארוכים שהוא מתאפיין בהם עם הנטייה לחזרות [...] ספר דברים מתאפיין גם בהיכרות עם ההיסטוריה של עם ישראל ובניסיון שלו לעצב היסטוריה זו ולהסבירה, וכן בהיכרות הקרובה שלו עם החוק הקדום שהיה נפוץ בישראל עוד לפני החוק המשנה-תורתית, ובניסיון שלו לעצב מערך חדש ושונה". השם היווני של ספר דברים הוא "דוטרנומיום", ולכן היפותזה זו נקראת "ההשערה הדוטרנומיסטית". במסורת היהודית נקרא הספר "משנה-תורה" וההיפותזה נקראת אפוא גם "ההיפותזה המשנה-תורתית". את ספרי ההיסטוריה בתנ"ך כתבו, אם כן, סופרים משנה-תורתיים, כאלו שהופיעו בתקופת יאשיהו במאה השביעית לפנה"ס ופעלו עד תקופת גלות בבל, כשהאידאולוגיה שמדריכה אותם היא האידאולוגיה של ספר דברים: יהוה הוא אל יחיד שמקדשו בירושלים. אותם חוקרים אף הבחינו בדמיון סגנוני בין ספר דברים לספר יהושע, שממשיך את סיפור העם היהודי החל מאותה נקודה בה הסתיים ספר דברים, הלוא היא מות משה. לדעתו של ולהאזן, על ספר יהושע להיות, למעשה, הספר השישי של מה שאנו מכנים "חמשת חומשי תורה".

לגיטימי מצד ליפשיץ לבסס את ספרו על ההשערה הדוטרנומיסטית. מרבית החוקרים גורסים שהתיאור ההיסטורי המשנה-תורתי נכתב לאחר חורבן הבית הראשון, אך קיימים גם כאלו שסוברים שהתיאור ההיסטוריוגרפי המשנה-תורתי החל להכתב עוד בשלהי ימי הבית הראשון, ככל הנראה בימי יאשיהו וכתיבתו נמשכה לאחר החורבן, בימי גלות בבל ובימי שיבת ציון.⁷ כאמור, לגיטימי לצדד בעמדת מיעוט. אבל מי שצולל לקרוא את מלכים ב פרק כב, מגלה בסיפור זה כמה חולשות, המרכזית שבהן היא הסבירות הנמוכה לנכונותה של ההשערה, לפיה קיומו של ספר בממלכת יהודה במאה השביעית לפנה"ס הוא אפשרי. בספר דברים קרוב ל-15,000 מילים. טקסט באורך כזה היה חייב להיות כתוב על מגילה מפפירוס או מקלף. הסיכוי שספר על פפירוס או על קלף ייכתב במדינת יהודה הקטנה, הענייה והשולית במסופוטמיה הוא קטן מאוד. למעשה, כל הטקסטים שהתגלו עד היום במסופוטמיה, ובמיוחד באשור - מרכזה העשיר והמפותח של אותה אימפריה חזקה - היו חרוטים באבן או בחרס.⁸ זאת היתה הטכנולוגיה האמינה המרכזית, שעמדה אז לרשותם של כותבי הטקסטים. הכתיבה על פפירוס היתה בזמנו טכנולוגיה מצרית, וקיימים אומנם פפירוסים עתיקים גם מהאלף השני לפנה"ס, אך אין כל ממצא או עדות, שטכנולוגיה זו היתה נפוצה גם במסופוטמיה.

לפי מיטב ידיעתי, הממצא הקדום ביותר של טקסט על פפירוסים או על קלף באזורנו הוא מוואדי דליה (מערות אבו שנג'ה) שבגדה המערבית, בו התגלו קטעי פפירוסים, שמתוארכים למאה הרביעית לפנה"ס. אין שום בדל של ממצא שמעיד שחומרים אלו היו בשימוש ביהודה

⁶ ליפשיץ, עמוד 33. דיון נרחב בהיפותזה זו ניתן למצוא גם בספרו של יגאל בן-נון, קיצור תולדות יהוה, הוצאת רסלינג, 2016.

⁷ שם, עמוד 40.

⁸ מוכרים היום כמה עשרות אלפי פריטים כאלו, שחלקם מתוארכים לסוף המאה השביעית לפנה"ס.

הסיפור שלא סופר

במאה השביעית לפנה"ס. מקובל להסביר חוסר ממצאי זה בשרידותם הנמוכה של הפפירוס והקלף, הרגישים לנזקי אקלים, ואף ליפשיץ מקבל זאת. בחלוף השנים, הפפירוס והקלף נרקבים כתוצאה מלחות, ואלו שנוצרו בתקופות האמורות אבדו לאנושות. ואולם, מדבריות מצרים היבשים והחמים מספקים לפפירוס סביבה שעוזרת לו להישמר לאורך השנים. לכן, מצאו הארכאולוגים פפירוסים במצרים, אך לא במסופוטמיה.

ננסה לנתח זאת, לאור הידוע לנו. כאמור, נמצאו בארץ ישראל פפירוסים, שהם, ככל הנראה, רישומים מנהליים שומרוניים, שמתוארכים למאה הרביעית לפנה"ס. כלומר, מדובר בטכנולוגיה שהיתה קיימת במאה הרביעית בתחומי ארץ ישראל, והממצאים מראים שמדובר בחומר גלם שיכול להישמר מאז ועד ימינו גם בגבולות הארץ. יכול להיות, אם כן, שפפירוס מסוגל להשתמר כ-2400 שנה (הזמן שחלף בין המאה הרביעית לפנה"ס ועד ימינו), אך פרק זמן זה הוא גבולי, ואין לו יכולת השתמרות של 2700 שנה בתנאי הארץ. אפשרות נוספת היא שמדובר ביד המקרה, ושמסיבות אקראיות שפר גורלם של הפפירוסים מוואדי דליה, בעוד שתנאים קשים יותר היו מנת חלקם של פפירוסים אחרים מהמאה השביעית או הרביעית לפנה"ס, ובניגוד לאותם רישומי מנהלה שומרוניים - הם לא נשתמרו. ואולם, קיימת אופציה נוספת, והיא שהעובדה שלא מוצאים בארץ ישראל פפירוסים מהמאה ה-7 לפנה"ס נעוצה בכך שפשוט לא היו באזורנו פפירוסים כאלו בתקופה זו, והטכנולוגיה האמורה הובאה לארץ מאוחר יותר. במצב כזה, הסיפור המופיע במלכים ב פרקים כב-כג הוא סיפור דמיוני, שנכתב מאוחר יותר, כשהטכנולוגיה של מגילות הפפירוסים והעור כבר היתה נפוצה מאוד. לקורא מתקופה מאוחרת יותר (נניח, המאה השנייה לפנה"ס), בה טקסטים על פפירוס היו נפוצים ופופולאריים, הסיפור על מציאת ספר בבית המקדש נשמע טבעי לגמרי. והרי מה טבעי יותר מלמצוא ספר אבוד?

חשד זה אף מתחזק למקרא פרט אחר, שבתקופתנו נשמע טבעי לגמרי, אך גם הוא מעט צורם כשמנסים לשבץ אותו במאה השביעית לפנה"ס: "ויהי בשמונה עשרה שנה, למלך, יאשיהו; שלח המלך את-שפן בן-אצליהו בן-משלם, הסופר, בית יהוה לאמר. עלה אל-חלקיהו הכהן הגדול, ויתם את-הכסף, המובא בית יהוה--אשר אספו שומרי הסף, מאת העם" (פרק כב, פסוקים ג-ד). למה הכוונה במילה "כסף"? אם הכוונה למתכת כסף - מדוע לא מוזכר גם זהב? בתקופה זו, שתי המתכות כבר היו ידועות כמתכות יוקרתיות. מנגד, אם הכוונה למטבעות כסף, הרי שפרקטיקה זו נוצרה בלידיה (שבאזור תורכיה של ימינו), בסוף המאה השביעית לספירה, היינו בתקופת יאשיהו ממש, וזכתה לתפוצה ביוון במאה השנה שלאחר מכן. קשה לדמיין שבארץ יהודה הענייה והשולית כבר נפוצה טכנולוגיה שהיתה בזמנו לשיא החידוש של העולם העתיק באזור הים התיכון. זאת ועוד, הנוהג של הבאת כסף לבית המקדש נוצר בבבל במאה השישית לפנה"ס, ונודע לגולי יהודה, שגלו לבבל לאחר חורבן בית ראשון, הרבה אחרי תקופת יאשיהו. כלומר, גם סיפור על הבאת כסף לבית המקדש נקרא בטבעיות על ידי קורא מתקופה מאוחרת יותר, שבה כבר נפוץ השימוש בכסף.

אני מקבל את התזה לפיה כותבי התנ"ך שירתו אג'נדה, שאינה רק מציגה את יהוה כאל היחיד של היקום, אלא גם קובעת את מקדשו בירושלים. לא יכול להיות לאלוהים מקדש במקום אחר. אלא שברצוני להתמקד כעת בתקופה אחרת, מאוחרת בהרבה, שבה האג'נדה הזו הועמדה

בסכנה. תקופה זו החלה בשנת 172 לפנה"ס, בה התחולל מרד בחוגי הכהונה והאליטה בירושלים. בשיאו של המרד, הודח הכהן הגדול חוניו השלישי, וכהן אחר מונה תחתיו לכהן הראשי.⁹ חוניו השלישי לא הסכין עם הדחתו. הוא עבר למצרים, ושם בנה בהליופוליס בית מקדש ליהוה. ישנם חילוקי דעות אם מי שייסד את המקדש היה חוניו השלישי עצמו, או שמא היה זה בנו, חוניו הרביעי. לחילוקי הדעות הללו יש משקל היסטורי הלכתי: חוניו השלישי היה כבר משוח לכהונה בירושלים כשהודח, והיה בעל הסמכות הבכירה בענייני דת והלכה יהודית. בנו חוניו הרביעי נמשח, מן הסתם, על אדמת מצרים. הבדל זה בגרסאות מרמז על כך שהקמתו של בית המקדש בהליופוליס חוללה בזמנו ויכוח גדול ביהדות, אך לענייננו ניתן להתעלם מהמחלוקת הזאת. אם כן, הדמויות הבכירות ביותר בדת היהודית, כלומר הכהנים הראשיים, החליטו שאין לירושלים ייחוד מכריע, ושאפשר לבנות מקדש לאל גם מחוץ לעיר זו, ואפילו מחוץ לארץ ישראל. במילים אחרות, הדמויות המרכזיות ביותר בדת היהודית במאה השנייה לפנה"ס ערערו על מעמדה של ירושלים כמקום הפולחן היחידי ליהוה.

כשקראתי לראשונה על פרשת חוניו ועל בית המקדש שלו (הידוע בשם "מקדש חוניו"), חשתי מרומה. קיומו של המקדש הוא עובדה היסטורית קשיחה. הוא מוזכר בספרי המכבים, וגם בתלמוד. יתרה מכך, אתר המקדש נמצא על ידי ארכאולוגים בריטיים במאה שעברה. למרות זאת, שמעתי עליו לראשונה רק בגיל מבוגר. חשתי שהייתי קורבן לקנונייה יהודית ציונית, שבאה לדחוק אל מתחת לשטיח עובדה שמערערת את כל הבניין שבנתה - התעמולה היהודית ציונית סביב מרכזיותה של העיר ירושלים.

להלן קטע שכתבתי במאמר¹⁰ אחר:

"אני רוצה להתחיל מן ההתחלה. ההתחלה היא פיצוץ גרעיני. כשיש פיצוץ גרעיני נוצרות המון עדויות לקיומו. הפיצוץ הגרעיני שאני מדבר בו חל בשנת 172 לפנה"ס אז הודח הכהן הגדול חוניו השלישי ממשרתו. חוניו השלישי היה מבית צדוק שממנו באו הכהנים הגדולים מאז ימי שלמה המלך. לפי יוספוס ברח חוניו למצרים ובנה שם בית מקדש חלופי הידוע בשם מקדש חוניו. בית מקדש זה תפקד עד לאחר חורבן הבית השני בירושלים בשנת 70 לספירה אז נסגר במצוות הרומאים שחששו שיהווה מוקד לתסיסה נגדם.¹¹ בספר מקבים ב' מסופר שבונה מקדש חוניו היה בנו של חוניו השלישי הלוא הוא חוניו הרביעי. ההבדל הוא לא הבדל של מה בכך. חוניו השלישי היה משוח לכהונה בירושלים ואילו בנו חוניו הרביעי, שהיה יורשו החוקי בכהונה, עוד לא קיבל את המשיחה. לגבי מי שרוצה לפקפק בקדושת מקדש חוניו במצרים יש לעובדה הזו משקל. אני מעדיף את הגירסא של יוספוס ושל התלמוד.¹² לאחר נצחונם במרד השתלטה משפחת החשמונאי גם על תפקיד הכהן הגדול והיה לה אינטרס להפחית ממעמדו של מקדש חוניו. חוניו השלישי היה הסמכות ההלכתית החשובה ביותר בעם היהודי וגם בנו חוניו

⁹ דיון מפורט באירוע מצוי במאמרו של מנחם שטרן "מותו של חוניו השלישי", בתוך מחקרים בתולדות ישראל בימי הבית השני, הוצאת יד בן צבי, 2004.

¹⁰ "מקצת מעשי התורה". הטקסט המלא מצוי באתרי.

¹¹ מיקומו של אתר המקדש בהליופוליס מצרים ידוע. קיומו הוא אפוא עובדה מוכחת.

¹² ראה הערת שוליים מספר 10.

הרביעי, למרות שלא זכה להימשך ככהן גדול בירושלים, היה מן הסתם רב ידע בהלכה היהודית. הם לא היססו לנטוש את ירושלים ולבנות בית מקדש מחוצה לה.

למה אני קורא לגרוש חוניו השלישי ולבנית מקדש חוניו במצרים בשם פיצוץ גרעיני? כי ארועים דומים בדורות אחרות גרמו לתהפוכות, מלחמות ושפיכת דם מרובה. בשנת 1517 תלה לותר מסמך ובו 95 תזות שכופרות במעמדו של האפיפיור וסמכות הכנסיה הקתולית. הוא גרם לקרע בקהילת הנוצרים ולכמאתיים שנה של מלחמות דת ברחבי אירופה. רציחתו של החליף הרביעי, עלי, הביאה בעקבותיה מלחמה וקרע בעולם האיסלמי בין הסונה לשיעה שנמשכת עד היום. אבל אין צורך להרחיק לכת. המחלוקת בין הצדוקים לבין סיעות אחרות בעם היהודי נמשכה עד לחורבן. לאחר תחילת המרד הגדול ברומאים בשנת 67 לספירה ביטלו הקנאים את מוסד מינוי הכהן הגדול ששרר מאז ימי הורדוס ובחרו בכהן הגדול לפי הגרלה. הנבחר, פנחס בן שמואל מכפר חבתא היה למרבה הפליאה צדוקי. מנחם שטרן¹³ מזכיר גם חוקרים שסבורים שמינוי זה 'השיב את תפארתה של הכהונה הגדולה לקדמותה'. שיטת ההגרלה שהשתמשו בה הקנאים מוסרת את ההכרעה לידי אלוהים. טכניקה זו מזכירה מאוד את שיטתם של הצדוקים בפסיקה ההלכתית¹⁴. הם פנו לאלוהים, כשהובאה לפניהם בעיה הלכתית שכתבי הקודש לא נתנו לה תשובה מפורשת, והשתמשו בנצנוץ אבני החושן כדי לפרש את רצון האל. הלכתית הדף הפיצוץ משנת 172 לפנה"ס הורגש גם בירושלים כ-250 שנה אחריו והיה בין הגורמים למערבולת החברתית שהביאה לחורבן הבית השני.

בשנת 172 לפנה"ס חל איפוא מגה ארוע בתולדות הדת היהודית. מגה ארוע כמו פיצוץ גרעיני משאיר אחריו שאריות. גרוש חוניו השלישי ארע כשהעם היהודי היה עדיין קטן ולא חשוב וירושלים עיר לא חשובה. הדחתו לא גרמה לזעזועים טקטוניים בעולם שהקיף את ישראל, ולכן לא השאירה כמעט שום שריד. מרבית ההסטוריונים של תולדות העם היהודי מזכירים אותו כלאחר יד. מגילות קומראן הם השרידים האותנטיים ביותר של הפיצוץ.

החל ממרד חוניו, ובמשך כל תקופת החשמונאים ועד חורבן הבית, היה מעמדה של ירושלים בסכנה, ולא רק הוא, אלא אף מעמדה של הדת היהודית, משום שבבסיס הלכותיה עמדה האמונה שמשפחת צדוק היא המשפחה ממנה צריכים לבוא המשרתים בקודש. והנה הודח הכהן הגדול ממשפחה זו, ועם השלמת מרד החשמונאים תפסו האחרונים את תפקיד הכהונה הגדולה, והכהן והמלוכה מוזגו לכדי אישיות אחת, חשמונאית, שעסקה גם בקודש וגם בחולין. מכאן עלה הצורך לעשות רביזיה בדת היהודית, כדי שתתאים למצב החדש. רביזיה זו נועדה, בראש ובראשונה, למחוק את משפחת צדוק, אליה השתייך חוניו, מהמקום המרכזי שהיה לה בהלכה היהודית, וכן לעצב את ירושלים כמרכז האמונה היהודית וליצור הצדקה היסטורית למלחמות הכיבוש החשמונאיות. בספרי "מאמר קצר על תולדות ההלכה היהודית", תיארתי מקצת השינויים שעברה הדת עם ההחלטה להחליף את לוח השנה היהודי מכזה המבוסס על השמש לכזה המבוסס על הירח. במאמר עתידי אתאר את הסימנים הרבים שמעידים על כך שדמותו של משה ומעמד הר סיני "הודבקו" למיתוסים היהודיים בתקופה מאוחרת, במטרה ליצור מיתוס

¹³ שטרן, "הקנאים", בתוך מחקרים בתולדות ישראל בימי הבית השני, הוצאת יד בן צבי, 2004, עמוד 288.

¹⁴ ראה מאמרי "ברכיהו ליפשיץ בורח מבשורה", באתר זה.

חדש, שמפחית מאוד ממעמדה של משפחת צדוק באמונה היהודית, ומעמיד בבסיס האמונה דמות אחרת, שהלכה לעולמה ללא צאצאים, אלפי שנים לפני תקופת החשמונאים.

בתקופה החשמונאית, מעמדה של ירושלים כמרכז דתי יהודי היה מצוי בסכנה. במערב, בהליופוליס שבמצרים הרחוקה, פעל בית מקדש שנוהל על ידי משפחת צדוק. אין לנו ידיעות רבות על מקדש זה, אך ברור שהיה לו כוח משיכה משמעותי, כיוון שהצליח לשרוד עד לאחר חורבן הבית בירושלים, ונסגר רק בהוראת השלטונות הרומאיים. במזרח המשיכה להתפתח הגולה הבבלית, של אותם יהודים שהחליטו שלא לחזור לארץ ישראל. ידוע לנו כי מוצאו של הדור הראשון של התנאים הוא מבבל, והם שזרעו את הזרע ליצירה התנאית, שהחלה להתפתח במאה הראשונה לפנה"ס, והפכה במהלך האלף הראשון לספירה למה שמכונה בפינו "התורה שבעל פה". התורה שבעל פה הפכה את הפולחן, הקשור בטבורו לטריטוריה, לכזה המפוזר על פני תבל כולה. היא יצרה פולחן שהוא אוניברסלי, שמתבצע במקומות מושבם של המאמינים, ללא צורך להגיע לירושלים או להליופוליס כדי לחלות את פני האלוהים.

לחשמונאים, שליטיה החדשים של יהודה, נוצר הצורך לחזק את תדמיתה של ירושלים כמרכז של העם היהודי וכמוקד של עלייה לרגל, אל המקדש. בנוסף לתרומות ולמתנות שהיה נהוג להביא אל בית המקדש, נדרש גם לכבד את הכהנים, המשרתים הבכירים בקודש, שהיו אחראים על קיום הטקס המקשר בין אלוהים למאמיניו. במקרה של החשמונאים, הכהנים הגדולים היו גם מלכי יהודה, שהיו מעורבים למן תחילת שושלתם בפוליטיקה ההלניסטית הבינלאומית, ובחשו בה כמיטב יכולתם, כדי למקסם את כוחם ואת השפעתם ולהרחיב את שטחי שליטתם. גיליון של מגילות קומראן, שמתוארכות למאות השנייה והראשונה לפנה"ס, מוכיח שהיתה לבני התקופה יכולת להעלות קטעי טקסט נרחבים על פני מגילות פפירוס או עור. עוד התגלו מטבעות שהוטבעו על ידי המלכים החשמונאים, מה שמעיד על שימוש מוניטרי בכסף בתקופתם. אם לחזור אל הסיפור המופיע במלכים ב פרק כב, קורא מימי החשמונאים יכול היה לקבלו בטבעיות ולא להירתע מאזכור הכסף שנאגר בכספות המקדש והספר הקדום שהתגלה בנבכיו.

תוכנו של ספר יהושע אף הוא מתאים מאוד לפוליטיקה החשמונאית. משהתבססו בשלטון, ניצלו החשמונאים את הוואקום שנוצר כתוצאה מהחלשות הקיסרות הסלווקית להרחבת שטחי מדינת יהודה שבשליטתם, כשהם יוצאים למספר רב של מסעי כיבוש והשתלטות. הם נודעו באכזריותם הרבה כלפי הנכבשים, אשר, בין היתר, באה לידי ביטוי בטבח חסר רחמים ובאילוף אוכלוסיות שלמות של ערים נכבשות להתגייר. ספר יהושע, שנועץ את תחילת קיומו העצמאי של העם היהודי מסביב לנהר הירדן במסע כיבושים אכזרי, הופך את ההווה החשמונאי להדהוד של העבר הקמאי של עם ישראל.

ניתוחו של ליפשיץ לוקה באותו חולי בו לוקה ההיסטוריוגרפיה המקראית¹⁵: היא מתעלמת מהאירוע החשוב ביותר בתולדות הדת היהודית. אירוע זה הוצנע בכוונת מכוון על ידי עדת

¹⁵ קראתי בנושא רק מחקרים בעברית.

הרבנים שכתבה את התורה שבעל פה במהלך האלף הראשון לספירה, ואשר הצניעה גם את העבר הצדוקי של הדת היהודית.¹⁶ אבל אם נספוג לתוך תודעתנו את מלוא גודל האירוע שבו מודח כהן גדול מתפקידו בירושלים, והוא ובני משפחתו יורדים מצרימה ובונים שם בית מקדש חלופי, ואם נפנים את ההשלכות ההלכתיות של האירוע, נחוש בחושנו ההיסטורי שנדלק לפיד גדול, שמאיר באור גדול את התקופה החשובה הזאת, ומגלה באורו את הסיפור של יצירת הדת היהודית המוכרת לנו היום, כפי שהתרחש באמת. לאחר התבססות החשמונאים ככהנים במקדש, נוצר הצורך להתאים את האידאולוגיה הדתית של היהדות למציאות החדשה. במציאות הקודמת, עמדו המשפחה הצדוקית ודמותו של אהרון במרכז המיתוס של הדת. עם היווצרות הצורך להרחיקן, הומצאו דמותו של משה והסיפור של יציאת מצרים, ואלה "הודבקו" לתוך כתבים אחרים. כך נוצרה התורה שבכתב. ארחיב על תזה זו במאמר אחר.

קיימים המון סימנים בדת היהודית עצמה, המעידים על כך שמשה אינו אלא דמות משנית בה. משה כמעט שאינו מוזכר בתנ"ך לאחר ספר יהושע. הוא אף אינו מוזכר בחלק הראשון של ההגדה. זוהי תופעה מדהימה, לאור התפקיד המרכזי שיש לישו ולמוחמד בדתות שהתחרו ביהדות. הרי כמוהם, משה הוא אבי הדת: הוא פגש את אלוהים פנים אל פנים וקיבל ממנו הן את התורה שבכתב והן את התורה שבעל פה. ללא הסיפור על מפגש זה - להלכה היהודית אין שום תוקף אלוהי והיא אינה אלא המצאה של בני אנוש.¹⁷

באחד ממאמריו מתאר מנחם שטרן הי"ד את ההיסטוריון והגאוגרף ההלניסטי סטראבון, שחי במאה הראשונה לפנה"ס והרבה לסייר באזור הים התיכון. הוא כתב עשרות ספרי היסטוריה וגאוגרפיה, מהם שרדו רק מעטים. למרבה ההפתעה, הוא מתאר את דמותו של משה. לפי סטראבון, משה היה כהן מצרי שמאס במעמד הכהונה במצרים. הוא אסף את נאמניו, חצה את המדבר לארץ כנען, הגיע לירושלים ובנה בה את בית המקדש. שטרן מיקד את מאמרו בבירור המקורות, כלומר בכתבי היסטוריונים אחרים, מהם יכול היה סטראבון לשאוב את ידיעותיו. זוהי סוגייה היסטורית מעניינת וחשובה, אבל הלקח העיקרי של סיפור זה הוא שבמאה הראשונה לפנה"ס דמותו של משה עוד לא היתה נעוצה בחוזקה וביציבות במיתוסים שאפפו את העם היהודי, והסתובבו סביב דמותו אגדות וסיפורים, עד שמישהו בתקופת החשמונאים עיצב אותה לתוך הסיפור המוכר לנו מן התנ"ך. הן בני התקופה והן אלו שבאו אחריהם ידעו שיש דבר מה מלאכותי בדמותו, והם נמנעו מלהבליט אותו. הם גם נמנעו מלהבליט את התורה שבכתב, שהכילה לא מעט יסודות צדוקיים, והעמידו במרכז האמונה וההלכה היהודית את התורה שבעל פה.

צודק פרופ' ליפשיץ, שמנסה לאתר את כותבי התנ"ך תוך מעקב אחרי האינטרסים השונים שהיו עשויים ללוות חוגים באליטה של ירושלים. התנ"ך, ובמיוחד חמשת חומשי התורה, מעוררים רושם שנכתבו על ידי ועדה שניסתה לקחת בחשבון אינטרסים שונים, ותפרה זה לזה בתפרים גסים קטעים שלא תמיד קשורים האחד לשני. מאידך, קטעים מכל ספרי התנ"ך, פרט לספר

¹⁶ אליאור, רחל, זיכרון ונשייה: סודן של מגילות יהודה, מכון ון ליר בירושלים והוצאת הקיבוץ המאוחד, 2009.

¹⁷ שטרן, "דברי סטראבון על היהודים", בתוך מחקרים בתולדות ישראל בימי הבית השני, הוצאת יד בן צבי, 2004.

הסיפור שלא סופר

נחמיה, נמצאו בין מגילות קומראן. הספרים האלו הם יצירה אותנטית של העם היהודי, והם היוו חלק מהמורשת שלו כבר בתקופה האמורה. אבל ספרי התנ"ך מהווים מיעוט בין כתבי היד שהתגלו בקומראן. למעשה, חלק מהקטעים שהתגלו שם חושפים בפנינו שסיפורה של הדת היהודית וההלכות הכלולות בה שונה מהמתואר בספר המצוי בידינו כיום. הן את התנ"ך והן את הספרים שלא נכללו בו, יש לקרוא ולהבין לאורו של הלפיד שנדלק על ידי הכהן הגדול חוניו בשנת 172 לפנה"ס, ולאורם של האינטרסים המשוערים של החשמונאים, ששלטו ביד רמה בעם היהודי במשך כמאה שנים, החל מאמצע המאה השנייה לפנה"ס, וכנראה עד לחורבן הבית.